

De accountant en het grijze gebied

Empirisch onderzoek naar factoren die van invloed zijn op het ethisch redeneren van accountants en accountancystudenten

Berend van der Kolk

SAMENVATTING Met behulp van een nieuw ontwikkeld meetinstrument naar morele opvattingen is onderzoek gedaan naar factoren die van invloed zijn op het ethisch redeneren van 209 accountants van een *big four*-accountantsorganisatie en 64 accountancystudenten. De resultaten laten zien dat senioriteit (een hogere leeftijd, meer jaren werkervaring en een hoger functieniveau) een positief effect heeft op het ethisch redeneren. Verdere bevindingen zijn dat studenten en mannen, vergeleken met accountants en vrouwen, vaak minder goed ethisch redeneren. Religiositeit heeft ook een positief effect op het ethisch redeneren, terwijl politieke voorkeur en opleidingsniveau geen significante of eensluidende effecten vertonen.

RELEVANTIE VOOR DE PRAKTIJK Het effect van senioriteit op het ethisch redeneren van accountants is, in tegenstelling tot eerder onderzoek, positief gebleken. Tegen de achtergrond van de recente rapporten van de Autoriteit Financiële Markten, de commissie-De Wit en het groenboek van de Europese Commissie (Barnier), kunnen op basis van de bevindingen verdere aanbevelingen worden gedaan met betrekking tot de rol van accountants en hun ethisch begrip. Verder wordt in dit artikel gebruikgemaakt van een nieuwe onderzoeksmethode, de *multiple vignettes approach*. Voor zover bekend, is er niet eerder empirisch onderzoek gedaan onder accountants en studenten in Nederland dat gebruikmaakt van deze methode.

1 Inleiding en probleemstelling

1.1 Inleiding

Ethiek is in, immoreel gedrag is uit. Het woord 'fraude' krijgt in Google meer hits dan er mensen zijn in Nederland en niet zelden wordt een accountant genoemd in een rij met potentiële schuldigen aan dubieuze praktijken (zie o.a. Lakeman, 2005). Het MAB wijdde in januari/februari 2003 een themanummer aan fraude en de commissie-De Wit (2010) concludeerde recentelijk dat ook de accountant een kwalijke rol speelde in de aanloop naar de kredietcrisis. 'De accountant is in zijn belangrijke rol van vertrouwensman van het maat-

schappelijk verkeer blijkbaar niet in staat geweest om te waarschuwen dat het voortbestaan van bepaalde banken ernstig gevaar liep. [...] Hoe relevant was het werk van de accountant als de accountant geen risico's heeft aangegeven voorafgaand aan het uitbreken van de financiële crisis?'

Onlangs werd tevens in een rapport van de Autoriteit Financiële Markten (2010) zorg uitgesproken over de wijze waarop oordelen van accountants tot stand komen: 'Externe accountants hebben een onvoldoende professioneel-kritische instelling bij het verkrijgen en kwalificeren van controle-informatie.' In de maatschappelijke discussie die ontstond na de publicatie van het rapport van de commissie-De Wit (2010), werd gesteld dat het idee dat accountants slechts het naleven van regels zouden moeten controleren, vervangen zou moeten worden door een bredere controle. Er zou moeten worden nagegaan of er wordt gehandeld volgens zowel de letter als de geest van de regelgeving.¹

Naast het feit dat genoemde oordelen aanleiding geven om de rol en werkzaamheden van de accountant opnieuw te definiëren en wellicht anders te reguleren (zie hiervoor bijvoorbeeld het groenboek van de Europese Commissie: Barnier, 2010), geven ze tevens aanleiding om het ethisch redeneren van accountants nader te onderzoeken.² Op dit gebied is in Nederland reeds een basis gelegd (zie o.a. Kaptein, 2005), waar dit artikel een meer kwantitatieve insteek aan wil toevoegen (vgl. Gabriels en Van der Wiele, 2007). De vraag die in dit artikel beantwoord wordt, luidt: welke factoren hebben invloed op het ethisch redeneren van accountants en accountancystudenten? Als uitgangspunt is het artikel van Conroy et al. (2010) genomen en de factoren die daarin voor een Amerikaanse populatie zijn onderzocht, zij het aangevuld met de factoren politieke voorkeur en senioriteit.

1.2 Ethiek in een notendop

Binnen de wetenschappelijke literatuur in de (bedrijfs) ethiek wordt een onderscheid gemaakt tussen *normatieve*

ethiek, bestaande uit voorschriften die zeggen hoe mensen zich dienen te gedragen (denk hierbij bijvoorbeeld aan het werk van de moraalfilosoof Immanuel Kant³), en *descriptieve ethiek*, de tak die zich bezighoudt met het verklaren en voorspellen van menselijk gedrag (O'Fallon en Butterfield, 2005). In deze bijdrage zal ik de invloedsfactoren op het ethisch redeneren van accountants en accountancystudenten onderzoeken; deze bijdrage kan derhalve gerekend worden tot de *descriptieve ethiek*.

Volgens O'Fallon en Butterfield (2005) is het meest geciteerde raamwerk over het maken van ethische beslissingen dat van Rest (1986), die de volgende vier fasen onderscheidt:

- 1 het identificeren van de morele aard van een situatie;
- 2 het vellen van een moreel oordeel over een situatie;
- 3 het ontwikkelen van een intentie met betrekking tot het moreel handelen;
- 4 het daadwerkelijk moreel handelen.

Over het algemeen worden deze fasen doorlopen bij een morele handeling. Het is echter belangrijk om hier de kanttekening te plaatsen dat het vellen van een moreel oordeel over een situatie niet altijd hoeft te resulteren in gedrag dat in overeenstemming is met dit oordeel (zie o.a. Weber en Gillespie, 1998). In deze bijdrage wordt gekeken of senioriteit, geslacht, opleidingsniveau, student-zijn, religiositeit en politieke voorkeur invloed hebben op de morele oordelen van de respondenten over discutabele situaties. De keuze voor deze variabelen zal in paragraaf 2.2 nader worden toegelicht. Zie figuur 1 verderop in dit artikel voor de vier fasen van Rest (1986) en de relatie met deze bijdrage.

Het onderzoeken en beschrijven van factoren die samenhangen met het ethisch redeneren van accountants en accountancystudenten zijn relevant omdat op basis van de resultaten geanticipeerd kan worden op mogelijke risicovolle situaties (bijvoorbeeld de samenstelling van controleteams, zie aanbevelingen). In deze bijdrage wordt gebruikgemaakt van een meetinstrument ontwikkeld door Conroy et al. (2010), bestaande uit dertig situaties die door de respondent op een zevenpunts Likert-schaal beoordeeld kunnen worden, variërend van 1 (dit gedrag is nooit acceptabel) tot en met 7 (dit gedrag is altijd acceptabel). Deze methode is interessant, omdat deze niet eerder in Nederland geoperationaliseerd is en voor dertig verschillende situaties de invloed van verschillende demografische variabelen kan achterhalen. De situaties (*vignettes*) zijn uit het Engels vertaald naar het Nederlands en variëren qua inhoud van algemene situaties tot situaties specifiek voor accountants (zie bijlage I).

De dertig situaties bevatten meer dan alleen boekhoudgerelateerde onderwerpen. Dit is in lijn met de opvatting dat de accountant anno 2011 niet slechts dient te controleren

op het naleven van wet- en regelgeving, maar daarnaast ook een bredere maatschappelijke verantwoordelijkheid heeft (commissie-De Wit, 2010; Barnier, 2010).

Het vervolg van dit artikel is als volgt opgebouwd: in paragraaf 2 wordt relevante literatuur besproken en worden de hypothesen opgesteld. In paragraaf 3 zal kort iets over de methodologie en de opzet van het onderzoek worden geschreven, en in paragraaf 4 wordt aangegeven of de hypothesen al dan niet aangenomen worden. Afgesloten wordt in paragraaf 5 met een samenvatting, enkele aanbevelingen en een aantal beperkingen.

2 Theorie en hypothesen

2.1 Theoretisch kader

Met behulp van de literatuur op het gebied van ethisch redeneren zijn hypothesen opgesteld die in dit onderzoek zijn getoetst. Getracht is om de heersende opvatting en de meest gangbare argumentatie per hypothese kort weer te geven.

Waar in dit artikel wordt geschreven over een hoge tolerantie ten aanzien van een ethisch discutabele situatie, wordt bedoeld dat de desbetreffende groep of persoon een ethisch discutabele situatie (zoals het ontduiken van belastingbetalingen of privégebruik van bedrijfseigendommen) gemiddeld genomen eerder accepteert. Een hoge tolerantie kan dus over het algemeen geïnterpreteerd te worden als 'minder ethisch gedrag', dus een negatief effect op het ethisch redeneren (voor een beknopte omschrijving van de gebruikte situaties, zie bijlage I; voor de volledige (Engelse) situatieomschrijvingen wordt verwezen naar Conroy et al., 2010).

Hoewel de methodologie van de verschillende geciteerde studies licht uiteenloopt, gebruiken de meeste studies de Defining Issues Test (DIT), waaruit kwantitatieve (P-) scores komen die het moreel redeneren een waarde geven (MRA: *moral reasoning ability*) (zie bijv. Emanuels (1995) voor meer informatie over deze methodologie). De meeste geciteerde studies hanteren deze methodologie en zijn derhalve onderling vergelijkbaar. Voor een goed overzicht van de verschillende studies op dit vakgebied en het karakter van deze studies wordt verwezen naar O'Fallon en Butterfield (2005).

2.2 Hypothesen

De diverse variabelen en hypothesen zijn geselecteerd, omdat zij een belangrijke rol speelden in eerder onderzoek op het gebied van ethisch handelen van accountants of ethisch handelen in het algemeen (O'Fallon en Butterfield, 2005).

De invloed van senioriteit van accountants op hun ethische oordelen is, zeker gezien de eerder genoemde rapporten, interessant. Het zijn vaak de meer seniore medewerkers die uiteindelijk de doorslag geven als belangrijke beslissingen genomen moeten worden. In dit onderzoek is de senioriteit van respondenten gemeten door een nieuwe (latente) dummyvariabele te maken, die op basis van leeftijd, werkervaring en het functieniveau van de respondent stelt of er sprake is van senioriteit of niet. Gekozen is om 'senioriteit' toe te kennen aan een medewerker als deze aan minimaal één van de volgende voorwaarden voldeed. In totaal waren er 108 van de 273 respondenten die aan één of meer van de voorwaarden voldeden (zie ook tabel 1 verderop in dit artikel):

- een leeftijd hoger dan 29 jaar;
- werkervaring van meer dan zeven jaar bij een accountantskantoor;
- een functieniveau van partner, director of manager.

Leeftijd is een veel gekozen variabele wanneer het ethisch redeneren van diverse groepen wordt onderzocht (O'Fallon en Butterfield, 2005). De uitkomsten van deze onderzoeken lopen echter uiteen: sommigen vinden dat leeftijd geen invloed heeft op morele oordelen van respondenten (Shafer et al., 2001; Singhapakdi et al., 2001), enkelen vinden dat oudere respondenten minder tolerant zijn ten aanzien van ethisch discutabele situaties (zie o.a. Deshpande, 1997), maar de meeste onderzoeken laten een negatief (dus tolerantieverhogend) effect van leeftijd zien op het moreel redeneren van respondenten (zie o.a. Eynon et al., 1997; Latif, 2000; Roozen et al., 2001; Kracher et al., 2002; Razzaque en Hwee, 2002).

Hoewel wij het spreekwoord 'wijsheid komt met de jaren' kennen, en dit voor een aantal steekproefpopulaties ook bevestigd wordt, schrijven Eynon et al. (1997) in hun artikel dat hier een verschil is tussen accountants en andere beroepsgroepen: bij accountants vonden zij dat een hogere leeftijd een negatief effect had op het vermogen ethisch te redeneren. Een mogelijke reden die Eynon et al. (1997) geven voor een negatieve relatie tussen ethisch redeneren en een hogere leeftijd is dat jongere accountants minder vaak geconfronteerd worden met belangentegenstellingen en derhalve meer idealistisch in het leven kunnen staan. Verder wordt in datzelfde artikel beargumenteerd dat door het *up-or-out* systeem de meer ethische werknemers een accountantsorganisatie zouden verlaten.

In verschillende onderzoeken wordt daarnaast gesteld dat er een significant verschil is tussen het moreel oordeel van mensen met verschillende jaren werkervaring (Reiss en Mitra, 1998), alsook voor werknemers in verschillende rangen (zie o.a. Weeks et al., 1999; Latif, 2001). Ook hier zijn

er onderzoeken die juist vinden dat er geen samenhang is tussen of invloed is op het ethisch redeneren en werkervaring of functie (zie o.a. Lampe en Finn, 1992; Roozen et al., 2001; Shafer et al., 2001; Conroy et al., 2010). Als gekeken wordt naar ontwikkelingen op dit gebied is het interessant te zien dat oudere onderzoeken (Ponemon, 1990) duidelijke resultaten vinden: er is significant verschil tussen hoger management en lagere staf in het beoordelen van ethische situaties; hoger management is toleranter ten aanzien van discutabele situaties. Ander (later afgenomen) onderzoek toont juist aan dat hoger management minder tolerant is ten aanzien van deze situaties (Weeks et al., 1999; Larkin, 2000).

Gedurende het begin van het nieuwe millennium werden steeds meer boekhoudschandalen bekend, waardoor accountants op vooral de hoge functieniveaus scherper werden op de naleving van regels. In de aangehaalde onderzoeken van Weeks et al. (1999) en Larkin (2000) echter zijn geen accountants onderzocht en deze onderzoeken vonden daarbij plaats voor de bekendwording van de fraudes bij onder meer Enron en Worldcom.

Mede gezien de recente kritische rapporten over het functioneren van accountants en de verwachte impact die dit zal hebben op het hogere management, en op basis van de eerder gegeven argumentaties met betrekking tot leeftijd, werkervaring en functieniveau, is de volgende hypothese opgesteld:

H1: Senioriteit heeft een positief effect op het ethisch redenerend vermogen van respondenten

De variabele die in de meeste ethiekonderzoeken is onderzocht, is het geslacht. Van bijvoorbeeld 49 studies die O'Fallon en Butterfield (2005) analyseren, vonden 23 studies dat geslacht niet of nauwelijks invloed heeft op het ethisch redeneren of handelen (zie o.a. Fleischman en Valentine, 2003), en de overige 26 studies vonden dat vrouwen zich ethischer gedragen dan mannen (o.a. Cohen et al., 2001). Een mogelijke verklaring voor dit verschil in ethisch redeneren tussen mannen en vrouwen wordt gegeven door de *gender socialization approach* (Betz, et al., 1989 en Ameen et al., 1996). De redenering achter deze benadering luidt: mannen en vrouwen beschikken over verschillende karakters en waarden, en nemen deze mee naar hun werk. Deze karakters en waarden vormen de basis voor hun beslissingen en belangen. Mannen zijn bijvoorbeeld gemiddeld competitiever ingesteld en zullen eerder voor (persoonlijk) succes kiezen, terwijl vrouwen in dezelfde situaties eerder zullen kiezen voor harmonische oplossingen (Betz et al., 1989). Gekozen wordt om hier, in lijn met voorgaande argumentatie en bevindingen, de volgende hypothese te toetsen:

H2: *Man zijn heeft een negatief effect op het ethisch redeneren van respondenten*

De eventuele verschillen tussen accountancystudenten en accountants zijn in de Verenigde Staten al eerder onderzocht (Cohen et al., 2001), met als bevinding dat er geen significant verschil was tussen de gemiddelden van de twee steekproefpopulaties. Voor niet-accountancystudenten (populaties uit alle overige studies) en werknemers (niet-accountants zijnde) is het verschil in ethisch redeneren ook onderzocht (Cole en Smith, 1996; Sparks en Hunt, 1998), met als uitkomst dat de studenten toleranter zijn tegenover ethisch discutabele situaties dan de werknemers. Een onderzoek van Wimalasiri et al. (1996) echter, bewijst voor zijn steekproef dat er geen essentieel verschil is tussen het ethisch redeneren van studenten en werknemers. Door de twee voorgaande argumentaties bij elkaar te brengen, kan men zien dat in de huidige literatuur verschillende antwoorden bestaan op de vraag of accountancystudenten anders redeneren dan accountants.

H3: *Er is geen verschil tussen de morele oordelen van accountancystudenten en accountants*

De verschillen tussen diverse opleidingsniveaus zijn ook in de literatuur behandeld. Soms wordt benadrukt dat een hoger opleidingsniveau samengaat met een hogere tolerantie ten aanzien van ethisch discutabele situaties (zie o.a. Tse en Au, 1997), maar er zijn meer artikelen te vinden die het tegenovergestelde beweren (o.a. Cohen et al., 2001; Kracher et al., 2002; Razzaque en Hwee, 2002). Shafer et al. (2001) stellen dat de verschillen tussen groepen met diverse opleidingsniveaus niet significant zijn. In een overzichtsartikel van O'Fallon en Butterfield (2005) worden veertien studies gevonden die het opleidingsniveau onderzoeken, waarvan er tien als uitkomst hebben dat verschil in opleidingsniveau nauwelijks effect heeft. Tijdens de diverse opleidingen van Nederlandse accountants wordt steeds meer gelet wordt op de ethische component van het vak van accountant⁴, hetzij door in te spelen op de actualiteit, hetzij door de bespreking en strengere toepassing van Nederlandse wet- en regelgeving op dit gebied. Hieruit volgt dat hypothese vier luidt:

H4: *Een hoger opleidingsniveau heeft een positief effect op het ethisch redenerend vermogen*

Voor religie is in diverse onderzoeken geconstateerd dat het een positieve invloed heeft op het ethisch redeneren van respondenten. Dat wil zeggen: de tolerantie voor ethisch discutabele situaties ligt voor religieuzen lager dan voor niet-religieuzen (Wimalasiri et al., 1996; Wagner en Sanders, 2001; Razzaque en Hwee, 2002, Giacalone en

Jurkiewicz, 2003). Religie zou dus een positief effect hebben op het ethisch redeneren. De verklaring die voor dit verschijnsel wordt gegeven, wordt de theorie van de rationalisatie genoemd; religie (net als andere sociale instituties) beïnvloedt volgens deze theorie werkgerelateerde keuzes en ethisch gedrag door ethische kaders te verstrekken waarbinnen beslissingen genomen dienen te worden (Weber, 1958).

Met behulp van deze redentatie kunnen acht van de tien studies in het overzicht van O'Fallon en Butterfield (2005) verklaard worden; derhalve wordt in deze bijdrage ook uitgegaan van dit effect van religie op het ethisch redeneren van de respondenten.

H5: *Religiositeit heeft een positief effect op het ethisch redeneren van respondenten*

Emerson et al. (2007) roepen op om ook de eventuele invloed van politieke voorkeur te testen; zij verwachten een verschillend moreel oordeel van aanhangers van diverse politieke partijen en stromingen. Volgens de genoemde rationalisatiebenadering van Weber (1958) beïnvloeden sociale instituties, net als religie, de ethische beslissingen van respondenten.

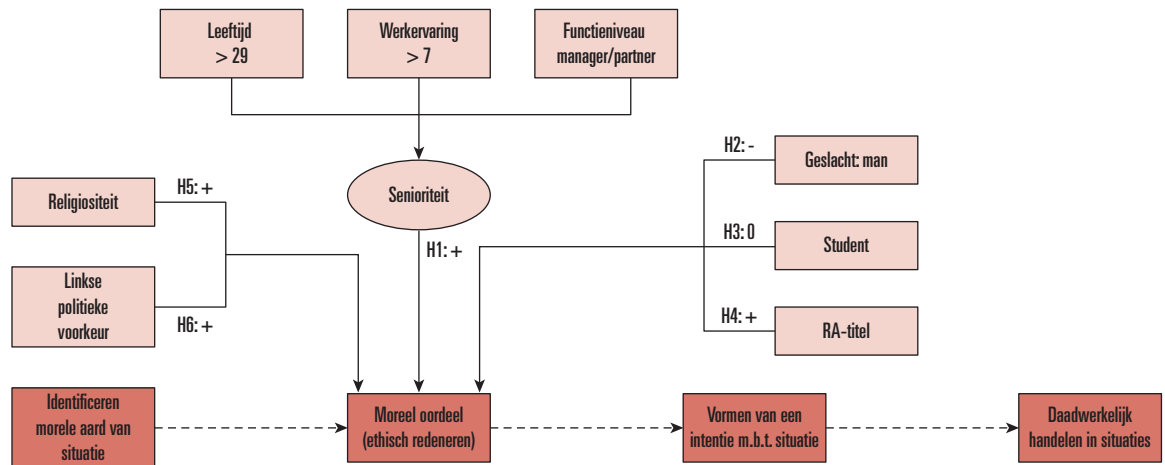
Eerder onderzoek naar de invloed van politieke oriëntatie op ethische perceptie en oordelen is er niet veel: een artikel dat dit echter wel onderzocht, wees uit dat er geen significante verschillen in ethische oordelen waren tussen groepen van diverse politieke stromingen (Fisher en Sweeney, 1998). Wel is een verband gevonden tussen de mate waarin een persoon idealist is en de gegeven morele oordelen over situaties (Barnett et al., 1996; Elias, 2002; Kim, 2003): idealisten zijn strikter in het beoordelen van een dubieuze situatie als 'onethisch'. Omdat idealisme voor een groot deel (maar niet volledig) correleert en samenhangt met een linkse politieke voorkeur (zie voor een duidelijke uitleg Lipschits, 1969) en gezien de recente oproep van Emerson et al. (2007) die wel degelijk verwachten dat politieke voorkeur invloed heeft, is in deze bijdrage ervoor gekozen om politieke voorkeur te meten. Deze is gemeten met behulp van een eenvoudige maar effectieve indeling: links, centrum, rechts. Daarmee wordt de volgende hypothese getest:

H6: *Een linkse politieke voorkeur heeft een positief effect op het ethisch redeneren van respondenten*

3 Data

3.1 Methodologie

Voor dit onderzoek wordt gebruikgemaakt van de zogenoemde 'multiple vignettes approach' (MVA). Dit betekent dat de respondenten wordt gevraagd om een moreel

Toelichting: een + betekent een positief verwacht effect op het ethisch redeneren, een - betekent een negatief verwacht effect en een 0 betekent dat geen effect verwacht wordt van de variabele op het ethisch redeneren. Een positief effect op het ethisch redeneren vertaalt zich in een negatief effect op de tolerantie voor discutabele situaties. De negatieve waarden in tabel 2 duiden derhalve op een positief effect op het ethisch redeneren. De onderste vier donkerrood gekleurde vakken zijn de fasen van een morele handeling volgens Rest (1986).

Figuur 1 Conceptueel model

oordeel te geven (op een zevenpunts Likert-schaal) over enkele beschreven situaties. De situaties staan volledig beschreven in Conroy et al. (2010) en zijn vertaald naar het Nederlands; in bijlage I staan beknopte omschrijvingen van de voorgelegde situaties. De situaties zijn door Conroy et al. (2010) op hun beurt geselecteerd uit eerdere onderzoeken op dit gebied (Harris, 1991; Longenecker et al., 1989; Clark, 1966 en Fritzsche en Becker, 1982), waardoor de betrouwbaarheid en validiteit van de gebruikte onderzoeksmethode worden ondersteund.

De enquête is eerst verstuurd aan een testgroep van vijftien accountants en tien studenten; naar aanleiding hiervan zijn enkele tekstuele wijzigingen doorgevoerd zonder verstrekende gevolgen. Vervolgens is de enquête digitaal verstuurd aan 1312 accountants (zowel AA als RA) van een big four-kantoor, en is er na twee weken een herinnering verstuurd. Na drie weken werden de enquêteresultaten verwerkt: er hadden 227 accountants meegewerkt, waarvan na verwijdering van extreme waarden (enkele respondenten vulden bijvoorbeeld voor alle situaties de waarde 7 in) en niet-volledige enquêtes (voorwaarde was dat minimaal alle onafhankelijke variabelen moesten zijn ingevuld) 209 enquêtes overbleven. De enquête is tevens schriftelijk uitgedeeld aan in totaal 81 accountancystudenten (uit de laatste fase van de bachelor- en masterstudie) na verschillende colleges. Daarvan bleken er na eerdergenoemde filtering 64 bruikbaar.

De verhouding tussen studenten en accountants lijkt op voorhand onevenredig te zijn, maar dit vormt echter geen

beletsel voor dit onderzoek. Studenten en accountants vormen samen de totale steekproefgrootte en binnen die steekproef wordt onder andere gekeken naar de verschillen tussen accountants en studenten. Bij de overige vergelijkingen (bijvoorbeeld tussen mannen en vrouwen) worden de accountants en studenten als een geheel geanalyseerd. Voor verdere beschrijvende statistieken wordt verwezen naar tabel 1.

Omdat er sprake is van ordinale data-afhankelijke factoren en meerdere onafhankelijke factoren is gekozen voor de *ordered probit-analyse* (OPA). Dit is een analysemethode die zeer geschikt is voor de verkregen dataset: de invloed van de verschillende variabelen op de verstrekte oordelen over de dertig situaties kunnen per situatie worden geanalyseerd (Greene, 2003; Conroy et al., 2010). Een significantieniveau wordt per situatie (A tot en met DD), per onafhankelijke variabele (geslacht, senioriteit, etc.) gegeven voor de gegenereerde coëfficiënten (zie voor de significantieniveaus en de coëfficiënten tabel 2).

3.2 Resultaten

In tabel 2 zijn de resultaten van de *ordered probit-analyse* opgenomen. De tabel kan als volgt worden gelezen: in de balk staan letters (A t/m DD) die de desbetreffende situatie aangeven (zie Bijlage I voor de beknopte omschrijving van de situaties). Daaronder staat een aantal getallen die de invloed weergeven van de variabele op de uiteindelijke tolerantie per stelling. Een minteken geeft een tolerantieverlagend effect aan en een positief getal duidt op een tole-

Tabel 1 Informatie over de gebruikte dataset

Omschrijving dataset					
Omschrijving variable	Man (n)	%	Vrouw (n)	%	Totaal
Leeftijd > 29 jr	72	71%	29	29%	101
Leeftijd ≤ 29 jr	118	69%	54	31%	172
Werkervaring > 7 jr	63	72%	24	28%	87
Werkervaring ≤ 7 jr	127	68%	59	32%	186
Student	45	70%	19	30%	64
Trainee/Associate	57	69%	26	31%	83
Supervisor	34	62%	21	38%	55
Manager	41	76%	13	24%	54
Partner/Director	13	76%	4	24%	17
RA	84	67%	42	33%	126
Geen RA	106	72%	41	28%	147
Senioriteit (samengesteld)	79	73%	29	27%	108
Geen senioriteit	111	67%	54	33%	165
Religieus	56	70%	24	30%	80
Niet religieus	134	69%	59	31%	193
Politiek (Links)	27	56%	21	44%	48
Politiek (Centrum)	58	67%	28	33%	86
Politiek (Rechts)	105	76%	34	24%	139

rantieverhogend effect. De eventuele sterretjes achter een getal geven het significantieniveau van de gevonden coëfficiënt aan.

Om redenen van volledigheid en controleerbaarheid zijn in bijlage I bij elke (beknopte) situatieomschrijving de gemiddelden en standaarddeviaties toegevoegd. Daarbij dient overigens wel de opmerking te worden geplaatst dat gebruik van deze getallen zorgvuldig dient te gebeuren, in verband met de (bekende) beperkingen van Likert-schalen (Jamieson, 2004). De gemiddelden in de bijlage zijn ongewogen, er is derhalve niet een zwaarder gewicht aan een lage of hoge score toegekend.

De zes situaties die handelen over boekhoudgerelateerde onderwerpen zijn aangegeven met sterretjes. Aan de gemiddelden van deze situaties kan voorzichtig afgelezen worden dat het ontduiken van belastingen door vrijwel alle respondenten als onacceptabel wordt gezien (situatie D). Het bewust misleidend presenteren van informatie, als dit binnen de grenzen van de wet valt, wordt door de respondenten gemiddeld genomen niet als onacceptabel ervaren (situatie L).

3.3 Voorbeeldanalyse

Het voert te ver om elke situatie in detail te bespreken in deze bijdrage, maar als voorbeeld voor een analyse van de

bevindingen zal in deze paragraaf één situatie worden uitgelicht en de betekenis hiervan verder worden toege-licht.

Als voorbeeld wordt situatie J geanalyseerd. De volledige omschrijving van de situatie die de respondenten kregen, is hierna te vinden (zie voor de Engelse tekst Conroy et al., 2010).

J: Een bestuurslid van een grote onderneming krijgt te horen dat zijn bedrijf een aandelensplitsing zou aankondigen en het dividend zou verhogen. Op basis van deze informatie koopt hij extra aandelen en verkoopt deze na de aankondiging met winst.

Uit tabel 2 kan worden afgeleid dat slechts de variabelen ‘student’ en ‘senioriteit’ significante resultaten geven, namelijk 0,501** (student) en -0,756*** (senioriteit). De andere variabelen (geslacht, RA-titel, etc.) geven dus geen significante uitkomst. Dit betekent dat studenten gemiddeld een 0,5 punt op de zevenpunts Likert-schaal hoger scoren, en meer senioren medewerkers gemiddeld 0,75 punt lager dan het gemiddelde (zie bijlage 1 voor de gemiddelden per situatie). De hoogte van de score geeft de tolerantie ten aanzien van een ethisch discutabele situatie aan, in dit geval het handelen met voorkennis. Meer senioren accountants blijken op basis van de gevonden

Tabel 2 Resultaten ordered probit-analyse

	A	B	C	D	E	F
Mannelijk	,271*	,071	,000	,037	,167	,287**
RA titel	,076	-,107	,261	-,297	-,206	,162
Student	,272	-,014	,496***	,771***	,418**	-,094
Religieus	-,004	-,035	-,037	,070	,039	,000
Linkse pol. voorkeur	-,066	-,297	,268	-,124	-,026	-,049
Senioriteit	-,321**	-,264	-,329**	-,461**	-,292*	-,583***
N	272	273	273	272	273	273
-2 Log likelihood	378,787	233,456	290,475	149,976	334,856	392,215
	G	H	I	J	K	L
Mannelijk	,339**	-,190	,262**	,032	,330**	,233*
RA titel	,163	-,268	-,198	,032	-,096	-,212
Student	,107	,365**	,142	,501**	,183	,041
Religieus	-,092	-,077	-,232*	,014	-,435**	-,151
Linkse pol. voorkeur	,118	-,046	,362**	,247	-,031	-,148
Senioriteit	-,353**	-,599***	-,140	-,756***	,200	-,048
N	273	273	273	273	272	273
-2 Log likelihood	386,397	252,174	348,720	198,544	355,460	392,348
	M	N	O	P	Q	R
Mannelijk	,152	,202	,767***	,433***	,187	,192
RA titel	-,127	-,090	-,118	-,251	,344**	-,220
Student	-,226	-,064	-,044	-,236	,240	,057
Religieus	-,335***	-,307**	-,061	-,332**	,003	-,012
Linkse pol. voorkeur	,061	,194	,006	,160	,051	,110
Senioriteit	,229	,041	,366**	,027	-,456***	,121
N	273	272	273	273	273	273
-2 Log likelihood	369,556	290,837	379,595	415,527	378,041	392,595
	S	T	U	V	W	X
Mannelijk	,070	,243	,083	,411***	,166	,366**
RA titel	-,140	,108	,126	,257	-,220	-,021
Student	,612***	,475**	,368**	,036	-,083	,005
Religieus	-,102	,031	-,123	-,009	-,123	,073
Linkse pol. voorkeur	-,007	,079	-,069	-,008	-,014	-,056
Senioriteit	-,494***	-,689***	-,269	-,177	,069	,064
N	273	273	272	273	273	273
-2 Log likelihood	335,656	139,686	310,435	383,731	347,374	307,401

	Y	Z	AA	BB	CC	DD
Mannelijk	,235	,386**	-,102	,286**	,599***	,537***
RA titel	-,586***	-,280	,077	,022	,128	-,098
Student	,104	,325	-,175	,354**	-,099	,050
Religieus	,115	-,105	,142	-,121	-,180	-,137
Linkse pol. voorkeur	,021	-,308	,022	,016	-,246	-,291*
Senioriteit	-,516***	-,659***	,210	,071	-,024	-,150
N	271	272	271	271	271	271
-2 Log likelihood	294,621	162,243	389,574	340,723	366,653	386,274
* = Significantieniveau 10%						
** = Significantieniveau 5%						
*** = Significantieniveau 1%						
Deze tabel dient als volgt gelezen te worden: U ziet de letters A t/m DD met daaronder een rij cijfers, corresponderend met de verschillende onafhankelijke variabelen. De cijfers geven de invloed van de variable op de uitkomst van de stelling weer. Let echter op: een positief significante bevinding duidt op een negatief effect op het ethisch redeneren, terwijl een negatief significante bevinding duidt op een positief effect op ethisch redeneren. Dit is zo omdat met de gemiddelde uitkomst per stelling (zie bijlage I) de tolerantie ten aanzien van een discutabele situatie aanduidt. Voorbeeld: bij situatie F is het dus het geval dat mannen toleranter zijn ten aanzien van een discutabele situatie (0,287**) terwijl senioriteit een verlagend effect op de tolerantie heeft. Voor mannen is er derhalve een negatief effect op het ethisch redeneren en voor meer seniore respondenten een positief effect.						
Het totale model voor de ordered probit-analyse luidt: $TOL_X = CONST + \alpha * Mannelijk + \beta * RA\ titel + \gamma * Student + \delta * Religieus + \varepsilon * Linkse\ politieke\ voorkeur + \zeta * Senioriteit + Error$						
TOL_X staat voor de voorspelde waarde voor één van de dertig situaties (A t/m DD). De Griekse letters zijn de waarden die per variabele, per situatie uit de analyse komen en de termen daarachter staan voor de variabelen uit tabel 1. De Error aan het einde van de formule is de optelsom van alle error (fout, ruis) die het model per variabele produceert; om redenen van overzichtelijkheid is ervoor gekozen die als restwaarde één maal te noemen. De constante (CONST) in de formule is de gemiddelde beoordeelde waarde per stelling (zie hiervoor bijlage I). De weergegeven -2 Log likelihood geeft weer hoe goed het model in staat is de afhankelijke variabele (tolerantie) te voorspellen aan de hand van de onafhankelijke variabelen; lager is beter (vergelijkbaar met e R ² in een normale regressie).						

waarden dit gedrag eerder af te keuren, terwijl studenten dit gedrag eerder blijken goed te keuren. Op basis van deze uitkomst zou men kunnen zeggen dat het student-zijn een negatief effect heeft op het ethisch redeneren en het aanwezig zijn van senioriteit een positief effect heeft op het ethisch redeneren.

Hoewel deze bevinding aanknopingspunten lijkt te bieden voor uitspraken over ethisch redeneren, dient hier rekening gehouden te worden met de algemene beperkingen die gelden voor resultaten uit onderzoeken die gebruikmaken van Likert-schalen (zie bijv. Jamieson, 2004). Een mogelijke verklaring voor het tolerantieverhogende effect van student-zijn op de resultaten kan zijn dat zij de schadelijke effecten van handelen met voorkennis nog niet hebben gezien met eigen ogen, en dat zij bijvoorbeeld nog niet betrokken waren bij het vakgebied accountancy ten tijde van de grote boekhoudschandalen (in het begin van dit millennium).

Een mogelijke verklaring voor het tolerantieverlagende effect dat optrad bij de meer seniore respondenten, luidt dat deze door de vele ervaring op het gebied van accountancy onethische situaties eerder als zodanig erkennen en misschien eerder de ernst van een discutabele situatie inzien. Ook de potentiële gevolgen die onethisch handelen voor henzelf kan hebben, doorzien zij door hun ervaring wellicht beter. De gevonden resultaten zijn overigens in lijn met het eerdergenoemde onderzoek van Larkin (2000). Aanvullend onderzoek zou verdere invloedsfactoren of mogelijke verklaringen kunnen betreffen; gedacht kan hierbij worden aan diepte-interviews, experimenteel onderzoek of grootschalige enquêtes.

Verder dienen de beperkingen van het huidige onderzoek en de gebruikte methodologie, genoemd in paragraaf 5.2, meegenomen te worden bij een verdere analyse en interpretatie van de waarden.

4 Resultaten

Als norm voor het al dan niet aannemen of verwerpen van een hypothese is, op basis van reeds beschikbaar onderzoek op dit gebied (Conroy et al., 2010), gekozen om de hypothesen slechts te aanvaarden als het verband bij vier of meer situaties wordt gevonden, met niet meer dan 20% van het aantal geverifieerde situaties (afgerond naar boven) met significante tegengestelde resultaten. Conroy et al. (2010) verstrekken echter bij hun meetinstrument geen absolute aantallen op basis waarvan uitspraken over het aannemen of verwerpen van hypothesen gedaan kunnen worden, waardoor voor deze 'redelijke' optie gekozen is.

Op basis van deze norm kunnen de hypothesen 1, 2 en 5 worden aangenomen, terwijl de hypothesen 3, 4 en 6 dienen te worden verworpen. Senioriteit had in dertien situaties een significant tolerantieverlagend effect ten aanzien van ethisch discutabele situaties, en religiositeit in vijf situaties, waardoor de beide hypothesen kunnen worden aangenomen. Beide effecten geven aanleiding om de gegeven argumentaties (voor hypothese 1 en 2) uit paragraaf 2.2 te valideren. Man-zijn had, overeenkomstig de literatuur (Ameen et al., 1996), een negatief effect op het ethisch redeneren bij veertien situaties, geheel in lijn met de hypothese, die derhalve ook kan worden aangenomen.

Accountancystudent-zijn heeft in negen situaties een significant tolerantieverhogend effect, wat duidt op een negatief effect van student-zijn op morele oordelen. De vraag of we accepteren dat de opvattingen van accountancystudenten (onze toekomstige accountants) op dit moment nog zo zijn dat ze discutabele situaties vaker accepteren, verdient nadere aandacht. De vraag echter of dit gewoonweg een verschil is dat verklaard kan worden door onervarenheid of door een generatiekloof in ethische opvattingen van een nieuwe generatie accountants kan niet beantwoord worden aan de hand van deze bevindingen. Het effect van het hebben van een linkse politieke voorkeur of het bezitten van een RA-titel is niet duidelijk genoeg aanwezig om hier uitspraken over te doen, en de hypothesen die hierover handelden, dienen derhalve te worden verworpen.

5 SAMENVATTING EN IMPLICATIES

5.1 Samenvatting

Uit het uitgevoerde onderzoek is gebleken dat senioriteit (een hogere leeftijd, meer jaren werkervaring of een hoger functieniveau) en religiositeit een positief effect hebben op het ethisch redeneren van de geënquêteerde accountants en accountancystudenten. Man-zijn en student-zijn heeft een negatief effect op het ethisch redeneren, terwijl poli-

tieke voorkeur en het bezitten van een RA-titel geen duidelijke effecten vertonen.

5.2 Implicaties en beperkingen

Volgens de resultaten die deze bijdrage laat zien, verklaren de meer senioren accountants een ethisch dubieuze situatie vaker als onacceptabel, maar wat zegt dat ons nu? Volgens mij kan voorzichtig een aantal conclusies worden getrokken, mede als antwoord of aanvullende aanbeveling bij de eerdergenoemde rapporten (Barnier, 2010; commissie-De Wit, 2010).

Allereerst is het goed om te constateren dat de senioren respondenten zelf kennelijk gemiddeld beter in staat zijn dan de junioren accountants om ethisch dubieuze situaties als zodanig te herkennen. Voor de toekomst leert dit ons dat bij het opstellen van nieuwe regelgeving of nieuw toezicht op de naleving daarvan, de huidige hiërarchie binnen accountantsorganisaties waardevol is. Het is goed om de meer senioren medewerkers de junior accountants op te laten leiden, als daarbij ook voldoende aandacht besteed wordt aan de betekenis van het werk en de ethische componenten daarvan.

Met betrekking tot de bevinding dat vrouwen gemiddeld minder tolerant zijn als het gaat om ethisch discutabele situaties, kan opnieuw kritisch gekeken worden naar de verhouding man-vrouw, ook in de toplagen van accountantsorganisaties. Ondanks vele initiatieven op dit gebied moeten we nog steeds constateren dat het aantal vrouwen op deze posities lager is dan men aan de hand van de bevindingen van dit onderzoek zou wensen. Op basis van deze bijdrage kan gesteld worden dat het de ethische kwaliteit van beslissingen ten goede komt als het percentage vrouwen dat meedenkt over deze vraagstukken wordt verhoogd.

Over de hoge tolerantie van studenten ten aanzien van ethisch discutabele situaties, kan op basis van dit onderzoek slechts de opmerking worden geplaatst dat longitudinaal onderzoek op dit gebied verhelderend zou zijn. Al eerder is aangetoond dat het geven van een goede cursus 'ethiek' in de opleiding met specifieke casussen een blijvend positief effect heeft op het ethisch redeneren (LaGrone et al., 1996). Opname in de permanente educatie van bedrijfsethiek toegespitst op het vak van accountants zou een goede manier zijn om met dit onderwerp bezig te blijven; het besef van de noodzaak van een cursus ethiek lijkt reeds aanwezig te zijn (zie de opiniërende artikelen onder voetnoot 2).

Eén van de beperkingen aan dit onderzoek is dat de accountantenquête slechts is afgenomen bij accountants van één

big four-accountantsorganisatie, wat de resultaten wellicht niet representatief maakt voor accountants van alle (kleine en grote) accountantsorganisaties. Het is echter zo dat Eynon et al. (1997) in hun onderzoek ook gekeken hebben naar eventuele verschillen in morele oordelen tussen accountants van big four-organisaties onderling en accountants van kleinere kantoren. Zij vonden hier echter geen significante verschillen in MRA-scores, wat het gebruik van slechts één accountantsorganisatie in deze bijdrage valideert (Eynon et al., 1997).

Een laatste opmerking over een beperking met betrekking tot het eventuele vooroordeel (bias) in de antwoorden van de respondenten kan niet ongeplaatst blijven. Zoals bij elk onderzoek gebaseerd op enquêtes, is het mogelijk dat

respondenten niet de antwoorden geven die overeenkomen met wat ze zelf echt vinden of denken, maar meer sociaal-wenselijke antwoorden verstrekken. Zo bezien kan een andere mogelijke verklaring voor het feit dat seniore werknemers uit deze enquête vaak minder tolerant zijn ten aanzien van dubieuze praktijken, luiden dat de seniore werknemers zich er het best bewust van zijn dat de accountantsberoepsgroep wel imagoherstel kan gebruiken. ■

B. van der Kolk MSc. (1986) is in 2010 afgestudeerd in Business Administration en Accountancy & Controlling. Hij is momenteel docent Management Accounting en studeert daarnaast Filosofie aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Noten

1 Accountancynieuws, nr. 11, 4 juni 2010, Vernieuwd krediet voor accountant vereist adequaat optreden! Door: A. Dieleman RA.

2 Zie www.accountant.nl/Accountant/Opinie/Meningen/Cursus+Kantiaanse+ethiek+zou+accountants+niet+miss.aspx en www.accountant.nl/Accountant/Opinie/Meningen/Ethiek+en+de+goed+geinformeerde+derde.aspx.

3 Kant, Immanuel, moraalfilosoof (1724-1804). In zijn *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (fundering voor de metafysica van de zeden) zet Kant zijn Categorisch Imperatief uiteen, een

belangrijk werk in de normatieve ethiek. Belangrijkste afgeleiden daaruit zijn:

- handel alleen volgens die maxime (regel) waarvan men tegelijkertijd zou willen dat ze een algemene wet wordt;
- gebruik de mensheid nooit slechts als middel maar altijd als doel.

Bron: Fundering voor de metafysica van de zeden (*Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, 1786), Immanuel Kant (Nederlandse editie uitgegeven door Boom uitgeverij Amsterdam).

4 Het Parool (21 september 2009), 'Graaggedrag' managers moeilijk uit te bannen.

Literatuur

■ AFM (Autoriteit Financiële markten) (2010), *Rapport algemene bevindingen kwaliteit accountantscontrole en kwaliteitsbewaking*, 1 september; zie: www.afm.nl/nl/professionals/afm-actueel/nieuws/2010/sep/rapport-accountantscontrole.aspx.

■ Ameen, E.C., D.M. Guffey en J.J. McMillan (1996), Gender differences in determining the ethical sensitivity of future accounting professionals, *Journal of Business Ethics*, vol. 15, no. 5, pp. 591-597.

■ Barnett, T., K. Bass en G. Brown (1996), Religiosity, ethical ideology, and intentions to report a peer's wrongdoing, *Journal of Business Ethics*, vol. 15, no. 11, pp. 1161-1174.

■ Barnier, M. (2010), *Green paper: Audit Policy: Lessons from the Crisis*, Brussel: European Commission.

■ Betz, M., L. O'Connell and J.M. Shepard (1989), Gender differences in proclivity for unethical behavior, *Journal of Business Ethics*, vol. 8, no. 5, pp. 321-32.

■ Clark, J. (1966), *Religion and the moral standards of American businessmen*, Cincinnati: South-Western Publishing Co.

■ Cohen, J.R., L.W. Pant en D.J. Sharp (2001), An examination of differences in ethical-decision making between Canadian business students and accounting professionals, *Journal of Business Ethics*, vol. 30, no. 4, pp. 319-336.

■ Cole, B.C. en D.L. Smith (1996), Perceptions of business ethics, Students vs. business people, *Journal of Business Ethics*, vol. 15, no. 8, pp. 889-896.

■ Commissie-De Wit (2010), *Verloren krediet*, rapport Tijdelijke commissie onderzoek financieel

stelsel, Tweede Kamer der Staten-Generaal, mei 2010; zie: www.tweedekamer.nl/nieuws/kamernieuws/newspage703_onderzoekscommissie_financieel_stelsel_presenteert_eerste_rapport.jsp.

■ Conroy, S.J., T.L.N. Emerson en F. Pons (2010), Ethical attitudes of accounting practitioners: Are rank and ethical attitude related? *Journal of Business Ethics*, vol. 91, no. 2, pp. 183-194.

■ Deshpande, S.P. (1997), Managers' perception of proper ethical conduct: The effect of sex, age, and level of education, *Journal of Business Ethics*, vol. 16, no. 1, pp. 79-85.

■ Elias, R.Z. (2002), Determinants of earnings management ethics among accountants, *Journal of Business Ethics*, vol. 40, no. 1, pp. 33-45.

■ Emanuels, J. (1995), Overwegingen van

accountants bij beslissingen in conflictsituaties, proefschrift Rijksuniversiteit Groningen.

- Emerson, T.L.N., S.J. Conroy en C.W. Stanley (2007), Ethical attitudes of accountants: Recent evidence from a practitioners study, *Journal of Business Ethics*, vol. 71, no. 1, pp. 73-87.
- Eynon, G., N.Y. Hill en K.T. Stevens (1997), Factors that influence the moral reasoning abilities of accountants: Implications for universities and the profession, *Journal of Business Ethics*, vol. 16, no. 12/13, pp. 1297-1309.
- Fisher, D.G. en J.T. Sweeney (1998), The relationship between political attitudes and moral judgment: Examining the validity of the defining issues test, *Journal of Business Ethics*, vol. 17, no. 8, pp. 905-916.
- Fleischman, G. en S. Valentine (2003), Professionals' tax liability and ethical evaluations in an equitable relief innocent spouse case, *Journal of Business Ethics*, vol. 42, no. 1, pp. 27-44.
- Fritzsche, D. en H. Becker (1982), Business ethics of future marketing managers, *Journal of Marketing Education*, vol. 4, no. 3, pp. 2-7.
- Gabriëls, X. en P. Van de Wiele (2007), Zijn creatieve accountingmethoden ethisch aanvaardbaar? Een onderzoek bij accounting en niet-accountingstudenten, *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, vol. 81, no. 11, pp. 531-539.
- Giacalone, R.A. en C.L. Jurkiewicz (2003), Right from wrong: The influence of spirituality on perceptions of unethical business activities, *Journal of Business Ethics*, vol. 46, no. 1, pp. 85-97.
- Greene, W.H. (2003), *Econometric Analysis*, New Jersey: Prentice Hall.
- Harris, J. (1991), Ethical values and decision processes of business and non-business students: A four-group study, *Journal of Legal Studies Education*, vol. 9, pp. 215-230.
- Jamieson, S. (2004), Likert scales: How to (ab)use them, *Medical Education*, vol. 38, no. 12, pp. 1217-1218.
- Kaptein, M. (2005), Een deugdenleer van de controleur. Een inventarisatie van morele dilemma's en kernkwaliteiten, *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, vol. 79, no. 1/2, pp. 41-49.
- Kim, Y. (2003), Ethical standards and ideology among Korean public relations practitioners, *Journal of Business Ethics*, vol. 42, no. 3, pp. 209-223.
- Kracher, B., A. Chatterjee en A.R. Lundquist (2002), Factors related to the cognitive moral development of business students and business professionals in India and the United States: Nationality, education, sex and gender, *Journal of Business Ethics*, vol. 35, no. 4, pp. 255-268.
- LaGrone, R.M., R.E. Welton en J.R. Davis (1996), Are the effects of accounting ethics interventions transitory or persistent? *Journal of Accounting Education*, vol. 14, no. 3, pp. 259-276.
- Lakeman, P. (2005), *Accountants in de fout*, Huizen: Windpublishers.
- Lampe, J.C. en D.W. Finn (1992), A model of auditors' ethical decision processes, *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, vol. 11 (Supplement), pp. 33-59.
- Larkin, J.M. (2000), The ability of internal auditors to identify ethical dilemmas, *Journal of Business Ethics*, vol. 23, no. 4, pp. 401-409.
- Latif, D.A. (2000), Ethical cognition and selection-socialization in retail pharmacy, *Journal of Business Ethics*, vol. 25, no. 4, pp. 343-357.
- Latif, D.A. (2001), The relationship between pharmacists' tenure in the community setting and moral reasoning, *Journal of Business Ethics*, vol. 31, no. 2, pp. 131-141.
- Lipschits, I. (1969), *Links en rechts in de politiek*, Meppel: Boom.
- Longenecker, J.G., J.A. McKinney en C.W. Moore (1989), Ethics in Small Businesses, *Journal of Small Business Management*, vol. 27, no. 1, pp. 27-31.
- O'Fallon, M.J. en K.D. Butterfield (2005), A review of the empirical ethical decision-making literature: 1996-2003, *Journal of Business Ethics*, vol. 59, no. 4, pp. 375-413.
- Ponemon, L.A. (1990), Ethical judgments in accounting: A cognitive-developmental perspective, *Critical Perspectives on Accounting*, vol. 1, pp. 191-215.
- Razzaque, M.A. en T.P. Hwee (2002), Ethics and purchasing dilemma: A Singaporean view, *Journal of Business Ethics*, vol. 35, no. 4, pp. 307-326.
- Reiss, M.C. en K. Mitra (1998), The effects of individual difference factors on the acceptability of ethical and unethical workplace behaviors, *Journal of Business Ethics*, vol. 17, no. 14, pp. 1581-1593.
- Rest, J. (1986), *Moral development: Advances in research and theory*, New York: Praeger.
- Roozen, I., P.D. Pelsmacker en F. Bostyn (2001), The ethical dimensions of decision processes of employees, *Journal of Business Ethics*, vol.33, no. 2, pp. 87-99.
- Shafer, W.E., R.E. Morris en A.A. Ketchand (2001), Effects of personal values on auditors ethical decisions, *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, vol. 14, no. 3, pp. 254-277.
- Singhapakdi, A., J.K.M. Marta, C.P. Rao en M. Cicic (2001), Is cross-cultural similarity an indicator of similar marketing ethics? *Journal of Business Ethics*, vol. 32, no. 1, pp. 55 - 68.
- Sparks, J.R. en S.D. Hunt (1998), Marketing researcher ethical sensitivity: Conceptualization, measurement, and exploratory investigation, *Journal of Marketing*, vol. 62, no. 2, pp. 92-109.
- Tse, A.C.B. en A.K.M. Au (1997), Are New Zealand business students more unethical than non-business students? *Journal of Business Ethics*, vol. 16, no. 4, pp. 445-450.
- Wagner, S.C. en G.L. Sanders, G.L. (2001), Considerations in ethical decision-making and software piracy, *Journal of Business Ethics*, vol. 29, no. 1/2, pp. 161-167.
- Weber, M. (1958), *The protestant ethic and the spirit of capitalism*, Charles Scribner's Sons, New York.
- Weber, J. en J. Gillespie (1998), Differences in ethical beliefs, intentions, and behaviors: The role of beliefs and intentions in ethics research revisited, *Business and Society*, vol. 37, no. 4, pp. 447-467.
- Weeks, W.A., C.W. Moore, J.A. McKinney en J.G. Longenecker (1999), The Effects of Gender and Career Stage on Ethical Judgment, *Journal of Business Ethics*, vol. 20, no. 4, pp. 301-313.
- Wimalasiri, J.S., F. Pavri en A.A.K. Jaill (1996), An empirical study of moral reasoning among managers in Singapore, *Journal of Business Ethics*, vol. 15, no. 12, pp. 1331-1341.

Bijlage 1 Samenvattingen voorgelegde situaties

Steekproefpopulatie				
Stelling*	Beknopte omschrijving	Gem.**	SD	n
A	Verhogen van declaraties	3,68	1,60	272
B	Overschrijden van wettelijke limiet vervuiling	1,75	1,00	273
C	Aanbevelen slechte aandelen	2,24	1,21	273
D***	Deel opbrengsten niet opgeven aan belasting	1,39	0,84	272
E	Omkopen van een buitenlandse ambassadeur	2,73	1,46	273
F	Privé aandelentransacties doen in de baas zijn tijd	4,30	1,55	273
G	Een werknemer inhuren van concurrent	3,18	1,70	273
H	Kartelvorming bouwbedrijven	1,85	1,10	273
I	Omkopen inkoopmedewerker klant	3,71	1,46	273
J	Aandelen handelen met voorkennis	1,48	0,94	273
K	Promotie geven aan kennis boven iemand anders	2,91	1,57	272
L***	Boekhoudtruc om financiële feiten te verdoezelen	4,47	1,55	273
M***	Verplaatsen bezit naar entiteit buiten de balans	3,20	1,59	273
N	Stilhouden van een productiefout	2,12	1,18	272
O	Prefereren man boven vrouw bij inhuren medewerker	4,03	1,77	273
P	Misleidend reclamemateriaal	3,90	1,73	273
Q***	Wachten tot 4e kwartaal met maken correctieposten	3,05	1,46	273
R	Inhuren van onderzoeker om resultanten te misleiden	3,50	1,83	273
S	Schenden Copyright van software	3,01	1,65	273
T	Terugdraaien kilometertellers van auto's	1,38	0,70	273
U***	Kopen eigen gebouw met geleend geld voor 2x marktwaarde	2,18	1,41	272
V	Niet vernieuwen luchtvervuilende schoorsteen	4,93	1,56	273
W	Redacteur verwijdert naam bedrijf onder druk	2,76	1,41	273
X	Doneren van gedateerde computers	5,95	1,30	273
Y	Aangeven aan relaties dat men omkoopbaar is	2,27	1,42	271
Z	Omkopen van manager om een verkoop te maken	1,50	0,82	272
AA	Geven aan goede doelen van winsten	4,99	1,62	271
BB	Kostenbesparing met verhoogde gezondheidsrisico's als gevolg	2,70	1,46	271
CC	Herriemakende fabriek in een rustige wijk plaatsen	4,02	1,55	271
DD***	Gebruik belastingsoftware voor privédoeleinden	3,85	1,76	271

* = Dit zijn slechts beknopte omschrijvingen, zie voor de volledige beschrijvingen Conroy et al. (2010).
 ** = Zie voor de betekenis van de waarden het eind van paragraaf 1.2.
 *** = Dit zijn boekhoudgerelateerde situaties.